

Original Research

Challenges and Strategies for Social Empowerment of Women in the Quran and Hadiths

Zahra Rezazadeh Askari^{*1} , Hamidreza Hajibabaei² , Zeinab Samani³

¹. Assistant Professor, Faculty of Islamic Education and Thought, University of Tehran, Tehran, Iran.
(Corresponding Author) zasgari@ut.ac.ir

². Associate Professor, Faculty of Islamic Education and Thought, University of Tehran, Tehran, Iran.

³. Ph.D. Student lecturer in Islamic Education, University of Tehran, Tehran, Iran.

Background and purpose

The purpose of this study was to identify the challenges and barriers to the social empowerment of women in accordance with the creation and purpose of women's creation, from the perspective of the Quran and Islamic traditions.

The main issue is the importance of women's empowerment in development programs and implementing these projects in the cities and villages of Islamic Iran based on Western principles without considering Islamic tenets. In comparison, we can provide solutions for the social empowerment of women based on the new Islamic civilization through Islamic sources.

Most women have been left out from effective social presence for various reasons, and we believe that the women's role in this historical oppression of women has not been less than that of men. The basis for the claim is evident in the Quranic examples because, despite different cultures, there have always been women who have played an influential and history-making role in human society with a monotheistic view and a strong will; The Holy Quran depicts a woman in Pharaoh's house who is the savior of the life of Arch-Prophets (Ulul'azm) of God ("*Do not kill him, hoping that it will benefit us*" (Al-Qasas: 9))-and critic of her husband's actions in oppressing society ("*and save me from Pharaoh and his actions*" (At-tahrim: 11)). There are

many such illustrations of the Holy Quran and Islamic traditions. Although Orientalists have linked Muslim women's religious beliefs and social behavior to men (Simonsohn, 2020, p9), there is a fact that is contrary to this view. This fact can be found in the challenges and solutions available in Islamic sources to empower women for social participation and have nothing to do with dependence on men. Given that international institutions pursue women's empowerment, it seems to be a management and sociological debate, as research on this subject all have been written in this area. Even sociological studies on this issue are limited despite the importance and application of this goal in the programs and perspectives of the country (Saffarian and Moradi, 2019: 186). Since, based on deism monotheism, the actual management of the universe by the creation and legislation system is in the hands of God Almighty, this concept, like other emerging concepts, must be explored in the world of legislation. Therefore, the main problem of this article is beyond the micro-management discussions and sociology related to a specific time and place. In fact, we aim to analyze the challenges that women face in gaining the necessary ability for appropriate social presence based on the Holy Quran and Islamic traditions, and finally, to highlight the strategies that the Quran and Itrat have provided for women's empowerment in society.

Empowerment is to giving people more power to control their lives or personal situations (Oxford Learner's Academic). In management science and sociology, empowerment refers to the ability of individuals, groups, or communities to manage their circumstances and achieve success in maximizing quality of life (Adams, Robert, 2008, p.6).

The realization of guidance, based on the Quranic principles, depends on achieving the goal. The guidance by the Quran outwardly means scientific and theoretical, and inwardly, it means delivery to de desired (Javadi Amoli, 2011: vol. 2, p. 145). Then, guidance is similar to the concept of empowerment; In fact, one example of guidance in the Holy Quran is the empowerment of human beings for desirable social participation. They indicate the empowerment and empowerment of humanity in advancing goals. In addition, the depiction of the final destination in each of the chosen aspects of good or evil by the autonomous human being "Anna Hedinah al-Sabeel but Shakra and Umm Kufra" (Man: 3), is one of the meanings of empowerment in the general sense. In fact, by giving authority on the one

hand and by explaining the right way from the wrong on the other hand, steps of human empowerment in the divine path have been taken.

Also, the verses of conquest, "He conquered for you what is in the heavens and what is on the earth", (Luqman: 20), which explain the subjugation of the heavens and the earth for the human, indicate the empowerment and enabling of humanity in advancing goals.

Method

Using qualitative content analysis, we addressed the necessity of women's social empowerment as well as women's problems in the individual, family, and social dimensions of women for social participation proposed in Islamic sources.

Results

1. Given the concept of social participation, the social empowerment of women in the Holy Quran and Islamic traditions is not just a physical presence in society. Empowerment is geared towards any influence on the process of society and civilization.
2. Most of the Islamic edicts are framed in the social form, so being a Muslim requires performing social duties; In this context, men and women are equal in terms of the obligation of social participation, although they have different examples.
3. In the conflict between women's duties, empowerment in recognizing priorities is an essential strategy in Islamic sources.
4. Paying attention to all spiritual, physical, personal, family, and social dimensions have been included in women's effective and desirable participation in the Islamic social system.

Conclusion

In Islamic verses and hadiths, carnal desires and materialism, weakness of believing, personality weakness, and considering the physical condition of women are viewed as individual challenges in women's social participation. On the other hand, the conflict between women's duties and tasks in child, wife, mother's role with social tasks are considered as family challenges of women's social participation. In society, the humiliation of women in social presence, ignoring the necessity of the social presence of women, violating the boundaries, and disrespecting the privacy of men and women are some of the women's social challenges that have been addressed in the Holy Quran and Islamic traditions.

By limiting the boundaries of harming and vulnerability for women in society, the Holy Quran and Islamic traditions have provided solutions such as determining the confines of hijab, controlling the eyes, and setting severe punishment for illicit relationships. By explaining the correct purpose of women's social presence and existential values, they also provide theoretical solutions to problems such as women's personality weakness and their specific physical conditions. Proposing a female role model in management by the Holy Quran and Islamic traditions is one strategy for empowering women, which tackles challenges such as humiliating women in society and ignoring their participation. By explaining the value position of women in family roles and, consequently, defining women's rights and duties, especially in spouse role, and explaining the principles governing the family, the solution to women's family challenges is presented.

Ethical Considerations

Compliance with ethical guidelines

Funding: The present study resulted from a doctoral dissertation at the Faculty of Islamic Thought and Education, University of Tehran, without financial support.

Authors' contribution: The corresponding author and third author's contribution in this article was 5% and 95%, respectively.

Conflict of interest: On behalf of all authors, the corresponding author states that there is no conflict of interest.

Acknowledgments: To all those who have collaborated with me in this research.

Reference

- Quran (1374). Translated by Mehdi Elahi Ghomshei. Tehran: Païam edalat Publishing.
- Javadi Amolim A. (2011). Tasnim: Quran Exegesis. Tehran: Esra. (Text in Persian)
- Safarian, M., moradi, A. (2019). Understanding of Socio economic factors related to women's agency: A Case Study of Kermanshah. *Journal of Woman and Family Studies*, 7(3), 153-192. doi:10.22051/jwfs.2020.22580.1888. [link] (Text in Persian)
- Adams, Robert, (2008). *Empowerment, participation and social work*. New York: Palgrave Macmillan
- Simonsohn, U. (2020). Female conversion to Islam: a sample analysis of medieval narratives of the prophetic age. *Mediterranean Historical Review*, 35(1), 9–25. <https://doi.org/10.1080/09518967.2020.1741230> [link]

چالش‌ها و راهکارهای توانمندسازی اجتماعی زنان در قرآن و روایات

زهرا رضازاده عسکری^۱ ID، حمیدرضا حاجی‌بابایی^۲ ID، زینب ثمنی^۳ ID

چکیده

شناسایی چالش‌ها و موانعی که در مقابل توانمندسازی اجتماعی زنان، در تناسب با خلقت و هدف آفرینش زنان، از منظر قرآن کریم و روایات اسلامی وجود دارد؛ هدف این نوشتار است. مسئله اساسی اهمیت توانمندسازی زنان در برنامه‌های توسعه و اجرای این طرح‌ها در شهرها و روستاهای ایران اسلامی بر طبق مبانی غربی و فارغ از مبانی اسلامی است. درحالی‌که می‌توان راهکارهایی در جهت توانمندسازی اجتماعی زنان متناسب با ایجاد تمدن نوین اسلامی از منابع اسلامی ارائه نمود. صاحب‌نظران مسلمان در حکم تکلیفی فعالیت اجتماعی زنان، اختلاف دارند که بعد از بررسی مبانی قرآنی و روایی، ضرورت مشارکت اجتماعی زنان و لزوم توانمندسازی اجتماعی زنان در جامعه اسلامی صحیح‌تر به نظر می‌رسد. پژوهش به روش تحلیل محتوای کیفی، به مشکلات زنان در ابعاد فردی، خانوادگی و اجتماعی زن برای مشارکت اجتماعی در منابع اسلامی پرداخته است. این مشکلات اعم از ضعف اعتقادی و شخصیتی یا عدم تبیین حقوق و تکالیف خانوادگی و یا اختلاط در جامعه، مورد شناسایی در متون اسلامی قرار گرفته‌اند. قرآن کریم و روایات اسلامی راهکارهای توانمندسازی اجتماعی زنان را در قالب تبیین تکلیف و عبادت الهی، ارائه‌ی الگوهای مطلوب زنانه در مشارکت اجتماعی، تعیین شرایط حضور زنان، برجسته‌سازی اولویت‌ها و ... بیان نموده‌اند.

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۱۷
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۰۵

نوع مقاله: پژوهشی اصیل

واژگان کلیدی

توانمندسازی، توانمندسازی اجتماعی، مسئولیت اجتماعی، مشارکت اجتماعی، خودباوری زنان

ارجاع به مقاله:

رضازاده عسکری، زهرا؛ حاجی‌بابایی، حمیدرضا؛ ثمنی، زینب. (۱۴۰۰). چالش‌ها و راهکارهای توانمندسازی اجتماعی زنان در قرآن و روایات. مطالعات زن و خانواده، ۹(۲)، ۵۸-۷۹. doi: 10.22051/JWFS.2020.33003.2524

مقدمه

قرآن کریم گواهی به یگانگی خداوند را به ذات مقدس الهی، ملائکه و صاحبان علمی که در راستای اقامه‌ی قسط و عدل به پا خواسته‌اند، نسبت داده است. «شهد الله والملائکه و اولوالعلم قائما بالقسط لا اله الا هو العزيز الحکیم» (آل عمران: ۱۸) و این یعنی آمیختگی توحید و حرکت اجتماعی در راستای قیام به قسط. بدیهی است که تمدن نوین اسلامی، جز با قیام همه‌جانبه به قسط ناممکن است. جامعه اسلامی همچنان که نیازمند مردانی موحد و تلاشگر است، بی‌شک به زنان مبارز و مجاهدی نیاز دارد تا احیاگران توحید در جامعه باشند؛ و این همان مراد این پژوهش از حضور موثر و توحید محور در جامعه است.

اغلب زنان به دلایل متعددی نسبت به حضور موثر اجتماعی مهجور مانده‌اند و نویسنده‌ی این مقاله معتقد است، نقش زنان در این ظلم تاریخی به زنان، کمتر از مردان نبوده است. دلیل مدعا در نمونه‌های قرآنی واضح است، زیرا همواره با وجود فرهنگ‌های مختلف، زنانی وجود داشته‌اند که با نگاه توحیدی و اراده‌ی فولادی دارای نقش موثر و تاریخ‌سازی در جامعه بشریت بوده‌اند، همچنان که قرآن کریم در خانه فرعون، زنی را به تصویر می‌کشد که ناجی جان پیامبر اولوالعزم خدا «لا تقتلوه عسی ان ینفعنا» (قصص: ۹) و منتقد اعمال همسرش در ظلم به جامعه «و نجنی من فرعون و عمله» (تحریم: ۱۱). است و از این قبیل تصویرسازی‌های قرآن کریم و روایات اسلامی بسیار است. اگرچه مستشرقین عقاید دینی و رفتار اجتماعی زنان مسلمان را به مردان مرتبط دانسته‌اند (سیمونسون^۱، ۱۳۹۹، ص ۹) ولی واقعیتی خلاف این دیدگاه وجود دارد. این واقعیت را می‌توان در چالش‌ها و راهکارهایی یافت که در منابع اسلامی در جهت توانمندسازی زنان برای مشارکت اجتماعی قابل احصاء بوده و ارتباطی با وابستگی به مردان ندارد.

موضوع توانمندسازی زنان با توجه به اینکه از سوی نهادهای بین‌المللی پیگیری می‌شود، بحثی مدیریتی و جامعه‌شناسی به نظر می‌رسد. چنان که پژوهش‌های پیرامون این موضوع، همگی در همین زمینه نگاشته شده‌اند. حتی پژوهش‌های جامعه‌شناسی نیز در این موضوع به نسبت اهمیت و به‌کارگیری این هدف در برنامه‌ها و چشم‌اندازهای کشور محدود هستند (صفاریان و مرادی، ۱۳۹۸: ۱۸۶)، از آن جا که بر مبنای توحید ربوبی مدیریت واقعی عالم توسط نظام تکوین و تشریح، به دست خداوند متعال است؛ این مفهوم نیز مانند دیگر مفاهیم نوظهور باید در عالم تشریح بررسی شود. لذا مسئله اصلی این مقاله بالاتر از بحث‌های خرد مدیریتی و جامعه‌شناسی وابسته به زمان و مکان خاص است و در واقع تحلیل مبتنی بر قرآن کریم و روایات اسلامی، از چالش‌هایی است که زنان در به دست آوردن توانایی لازم برای حضور اجتماعی مناسب پیش‌رو دارند، در نهایت هم احصاء راهکارهایی که قرآن و عترت برای توانمندسازی زنان در عرصه‌ی اجتماع ارائه نموده‌اند. البته پیش‌فرض مهمی به‌عنوان حکم فعالیت اجتماعی زنان با توجه به اختلاف آراء در این زمینه، باید بررسی شود که به‌تفصیل در مقاله‌ای جداگانه بررسی شده و اجمالاً در پژوهش حاضر پرداخته شده است.

به عبارت بهتر از آنجا که توانمندسازی از ابتدا در ادبیات توسعه به کار رفته، لذا مهم است که برای شناخت توانمندسازی مراد از توسعه شناخته شود و در کنار آن مفهوم پیشرفت تصویرسازی شده تا منظور از توانمندسازی

^۱ . Simonsohn

منقح شود. روش این پژوهش مطالعه کتابخانه‌ای، تحلیل انتقادی است، با روش توصیفی و اکتشافی و تحلیل محتوای مضمونی به چالش‌ها و راهکارهای توانمندسازی اجتماعی زنان در قرآن و روایات پرداخته می‌شود. در موضوع توانمندسازی مقالات و کتاب‌های متعددی به چاپ رسیده است که همگی از منظر مدیریت، جامعه‌شناسی و یا روانشناسی توانمندسازی را بررسی نموده‌اند و توانمندسازی زنان از منظر قرآن و روایات اسلامی بررسی نشده است. بلکه تنها بر شاخص‌های سازمان‌های بین‌المللی به توانمندسازی و به‌طور اخص توانمندسازی زنان پرداخته شده است:

- نصیری، سوناز، ذاکریان، مهدی، طاهری، ابوالقاسم. (۱۳۹۸). *رویکرد جمهوری اسلامی ایران به توانمندسازی زنان در حوزه‌های توسعه پایدار تحت تاثیر سازمان‌های بین‌المللی* (مطالعه موردی یونسکو). رهیافت انقلاب اسلامی، ۱۳(۴۸) ۷۱-۸۶، این مقاله به رویکرد جمهوری اسلامی ایران در توانمندسازی زنان پرداخته و رویکرد جامعه‌شناسی دارد، در حالی که اثر حاضر با رویکردی به منابع دینی به چالش‌ها و راهکارهای توانمندسازی اجتماعی زنان خواهد پرداخت.
- نیکوقدم، مسعود، قلی‌زاده امیرآباد، محدثه، خوشنودی، عبدالله. (۱۳۹۷). *بررسی تاثیر توانمندسازی زنان بر توسعه دموکراسی*. زن در توسعه و سیاست، ۱۶(۴). این مقاله تاثیر توانمندسازی زنان را در بهره‌وری اقتصادی بررسی نموده و توسعه دموکراسی را هدف برای رسیدن به بهره‌وری ماده بیشتر معرفی نموده، لذا کاملاً با نگاه این مقاله که هدف از توانمندسازی زنان را رسیدن به جامعه توحیدی می‌داند، در تفاوت است.
- فریدونی، سمیه، مهران، گلنار، منصوریان، یزدان. (۱۳۹۳). *نظریه تواناسازی زنان در نهاد آموزش عالی ایران*. جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی، ۲(۵)، ۱۳۷-۱۰۷. این مقاله به مشکلات دانشجویان دختر در استفاده از آموزش عالی با روش کیفی پرداخته و راهکارهایی برای توانمندسازی زنان در استفاده از آموزش عالی ارائه نموده است. در مقاله حاضر نیز از دیدگاه منابع اسلامی به این مهم پرداخته نشده است.

مفهوم شناسی

دو مفهوم کلیدی توانمندسازی و مشارکت اجتماعی در این مقاله، با تبیین خاص نویسنده، حائز اهمیت است که به تفصیل بررسی می‌گردند.

تبیین مفهوم توانمندسازی

تعریف لغوی توانمندسازی^۱ دادن قدرت کنترل بیشتر به افراد در زندگی یا وضعیت شخصی‌شان است (آکادمیک زبان آموز آکسفورد)^۲

در علم مدیریت و جامعه‌شناسی، توانایی افراد، گروه‌ها و یا جوامع برای کنترل شرایط خود و دستیابی به موفقیت برای به حداکثر رساندن کیفیت زندگی، توانمندسازی است (آدامز^۳، ۲۰۰۸، ص ۶).

^۱ . Empowerment

^۲ . Learner's Academic Oxford

^۳ . Adams

در مورد توانمندسازی انسان در قرآن، باید گفت قرآن کریم که کتاب هدایت انسان به بهترین راه و پایدارترین شیوه است: «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمٌ» (اسراء: ۹). تحقق هدایت، بر اساس مبانی قرآنی، منوط به رساندن به هدف است. هدایتگری قرآن هم ظاهری، به معنای علمی و نظری است و هم باطنی، به معنای ایصال به مطلوب است (جوادی آملی ۱۳۹۰: ج ۲ ص ۱۴۵)، پس هدایت، به مفهوم توانمندسازی شباهت دارد؛ در واقع یکی از مصادیق هدایت در قرآن کریم، توانمندسازی انسان برای مشارکت اجتماعی مطلوب است و همچنین آیات تسخیر «سخر لكم ما فی السموات و ما فی الارض» (لقمان: ۲۰)، که مسخر نمودن آسمان‌ها و زمین برای انسان را بیان می‌نمایند، دلالت بر قدرت افزایی و توانمندسازی بشریت در پیشبرد اهداف دارد. علاوه بر آن که، ترسیم مقصد نهایی در هر یک از وجوه انتخابی خیر یا شر توسط انسان مختار «أَنَا هَدِيْنَاهُ السَّبِيْلَ إِنَّمَا شَاكَرَا و إِنَّمَا كَفُورًا» (انسان: ۳)، از معانی توانمندسازی به معنای اعم محسوب می‌شود. در حقیقت با اعطای اختیار از یک سو و از سوی دیگر با تبیین راه درست از نادرست، مراحل از توانمندسازی انسان در مسیر الهی صورت گرفته است.

برخی نظریه‌پردازان توانمندسازی زنان را در چند مرحله توصیف نموده‌اند: ابتدا زنان باید از رفاه مادی برخوردار شوند و تبعیض میان زنان و مردان برداشته شود. در مرتبه دوم عوامل تولیدی و آموزش‌های لازم در دسترس زنان قرار گیرد. مرحله سوم زنان بدانند مشکلات آن‌ها ناشی از فرهنگ جنسیتی است و قابل تغییر است. سپس زنان در برنامه‌های مربوط به خود مشارکت نمایند و در مرحله‌ی آخر برابری میان زن و مرد در قدرت و سطوح مدیریتی است (لانگه، ۱۳۷۲: ۱۸). به‌طور اخص توانمندسازی اجتماعی، شامل حضور اجتماعی، مشارکت در زندگی همگانی، مورد احترام واقع شدن توسط دیگر اعضای جامعه و ارتباط برقرار کردن فراتر از جامعه محلی، با انجمن‌ها و جنبش‌های اجتماعی تعریف شده است (تاج‌الدین، ۱۳۹۳: ۱۳۴).

از نظر سازمان ملل متحد اجزای توانمندسازی زنان: ۱- احساس خودکفایی زنان؛ ۲- حق مالکیت و انتخاب؛ ۳- حق دسترسی به فرصت‌ها و منابع؛ ۴- حق کنترل خود در زندگی داخل و خارج از خانه؛ ۵- قدرت تأثیرگذاری در جریان تغییرات اجتماعی برای به وجود آوردن نظام عادلانه‌تر اقتصادی اجتماعی در محدوده‌ی ملی و جهانی (دبیرخانه سازمان ملل)!

تبیین مفهوم مشارکت اجتماعی

مشارکت در لغت به معنای باهم شریک شدن، مترادف همکاری و دگر یاری است؛ مشارکت اجتماعی فرآیندی است که افراد جامعه به‌صورت آگاهانه و با در نظر گرفتن هدف‌های معینی در شکل دادن حیات اجتماعی به انجام می‌رسانند (قیصری، ۱۳۹۸: ۳۳). منظور از مشارکت اجتماعی، تنها اشتغال یا تحصیل علم نیست، بلکه معنای اعم و فراگیرتر یعنی تأثیرگذاری در تحولات اجتماعی و تمدن‌سازی است. از نظر علامه طباطبایی رابطه بین فرد و جامعه به وجود و کینونیتی دیگر منجر می‌شود به نام جامعه که تک‌تک آثار و خواص این افراد در اجتماع اثر می‌کند. لذا اسلام اهتمام جدی به رشد و تربیت بر تک‌تک افرادی دارد که مبدا تشکیل اجتماع هستند

^۱ . <https://www.un.org>

(طباطبایی، ۱۳۷۸: ج ۴، ص ۱۵۲). در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای فعالیت اجتماعی به‌عنوان یک وظیفه و مسئولیت بر عهده همه مسلمانان اعم از زنان و مردان، نسبت به همه مسائلی است که در جامعه مسلمانان و همه مسائلی که در دنیا می‌گذرد، باید احساس مسئولیت نمایند و این جز وظایف مسلمانان به‌شمار می‌رود (حسینی النخامنه - ای ۲۰/۱۲/۱۳۷۵). وظایفی که بر طبق این نوع نگاه، بر عهده‌ی مسلمانان قرار می‌گیرد، همان مفهوم عملیاتی این اثر، از مشارکت اجتماعی است.

تجزیه و تحلیل پرسش‌های پژوهش

پرسش اول

ضرورت توانمندسازی اجتماعی زنان در قرآن و روایات اسلامی بر پایه‌ی چه دلایلی استوار است؟
ضرورت توانمندسازی اجتماعی زنان به جایگاه مشارکت اجتماعی زنان در منظر اسلام بستگی دارد. با توجه به اینکه فقها در مورد حکم تکلیفی مشارکت اجتماعی زنان، اختلاف نظر تبیینی دارند؛ که اعم از: جواز مطلق، جواز منوط به‌ضرورت، حرمت و در نتیجه وجوب حبس زن، استحباب حبس یا جلوس، ضرورت مشارکت اجتماعی. باید مبانی و استدلال‌ات مربوط بررسی شود تا حکم صحیح روشن شود. به‌صورت اجمالی به آیات و روایات در این زمینه اشاره می‌شود و تفصیل آن در مقاله‌ای جداگانه بررسی شده است. نکته مهم در این زمینه این است که مشارکت و حضور اجتماعی زنان، از مباحثی است که با یکدیگر خلط می‌شوند به این معنا که آنچه مورد نظر از مشارکت اجتماعی است، تاثیرگذاری در روند جامعه و تحولات اجتماعی است، نه الزاماً حضور فیزیکی زن در جامعه، به‌گونه‌ای که حتی پرورش فرزندان باروچی‌ی حفظ ارزش‌های جامعه‌ی اسلامی؛ نوعی مشارکت اجتماعی محسوب می‌شود.

اختلاف دیدگاه اندیشمندان مسلمان در تبیین ضرورت یا حرمت مشارکت اجتماعی، گاهی به همین خلط مفاهیم برمی‌شود و گاهی به آیات و روایاتی که بر شرایط و عناوین ثانویه در مشارکت اجتماعی زنان مربوط هستند. به عنوان نمونه آیه قرن (احزاب: ۳۳) که مهم‌ترین دلیل عدم لزوم مشارکت اجتماعی است و دلالت بر لزوم استقرار زن در منزل به‌صورت مطلق یا آرامش یافتن باوقار در منزل^۱ دارد. برخی مفسران با تفسیر حکم در خانه ماندن از زنان پیامبر (ص) به تمام زنان، حضور و مشارکت اجتماعی زنان را منع کرده‌اند (جصاص ۱۴۰۵: ج ۵ ص ۲۳۰؛ طوسی ۱۴۰۹: ج ۸ ص ۳۳۹)، درحالی‌که با توجه به سیاق آیه‌ی قبل و بعد آن^۲ و تکرار سه بار مخاطب قرار دادن زنان پیامبر (ص) با عبارت «یا نساء النبی» تصریح بر اختصاص احکام یاد شده به همسران رسول‌الله (ص) شده است. لذا حکم وجوب استقرار در منزل، اگر مخصوص همسران رسول خدا (ص) هم

^۱ واژه «قرن» دو گونه می‌تواند باشد از وقار یا قرار، اگر از ماده قرار باشد یعنی امر فرمود ایشان را به استقرار در منازلشان و مقصود ثابت بودن شماسات در منازلشان و ملزم به سکونت در آن بودن، و اگر از ماده وقیر یقر باشد، پس معنایش این است که اهل وقار و سکینه (و خلاصه سنگین باشید) و مانند برخی سبک نشوید و از خانه خود بیرون نزنید (طبرسی، ۱۳۵۶: ج ۲۰، ۱۰۷) بعضی تفاسیر این دو معنا را بر مبنای اختلاف قرائت «ق» با فتحه یا کسره بیان نموده‌اند (مکی بن حموش، ۱۴۲۹: ج ۹، ص ۵۸۳).

باشد؛ با توجه به دیگر آیات یاد شده، به معنای حرمت مطلق خروج از منزل نیست، بلکه حفظ وقار در منزل، با دیگر آیات تناسب بیشتری دارد. از طرفی آیاتی که در مقام بیان شرایط حضور زن در اجتماع هستند، دلالت بر عدم حرمت حضور زن در جامعه دارند (احزاب: ۵۹) همچنین گروهی از روایات نیز موید مطلوبیت حضور اجتماعی زنان است؛ از جمله روایات دال بر جواز تکسب و درآمد زنان (طوسی ۱۴۰۷: ج ۶، ص ۳۵۸)، جواز حضور زنان در تشییع جنازه (حرعاملی ۱۴۰۹: ج ۲، ص: ۸۱۸)، جواز حضور زنان در نماز جماعات، جمعه و عیدین (حرعاملی، ۱۴۰۹: ج ۵ ص ۱۳۴).

علاوه بر اینکه دلایل دیدگاه مخالف مبنی بر استحباب جلوس زنان در منزل (تبریزی ۱۳۸۵: ج ۲، ص ۲۲۱) و مطلوبیت حبس زنان در منزل (حرعاملی ۱۴۰۹: ج ۱۴ ص ۴۱) مانند روایات دال بر عورت بودن زن و معرفی بهترین زن با این صفت که نامحرمی او را نبیند و او نیز نامحرمی را نبیند (حرعاملی ۱۴۰۹: ج ۱ ص ۴۲) همچنین روایات دال بر رفع مسولیت‌های حساس اجتماعی از زنان، چون ولایت، حکومت، قضاوت، شهادت (گواهی دادن) و قتال، و روایات دال بر منع حضور خلاف عفت و عدم رعایت حدود الهی در عرصه اجتماع (حرعاملی ۱۴۰۹: ج ۲، ص ۲۳۶) یا خروج زن با تضييع حقوق شوهر و یا عدم رضایت او، قابل مناقشه هستند. ضمن اینکه روایات دال بر دیدگاه مخالف، صرف‌نظر از بررسی سندی و دلالتی، با سیره‌ی قطعی واصله در تعارض است (وجدی سیس و مودب، ۳۹۶: ۱۵۳) به‌عنوان نمونه، شرکت فعال همسران پیامبر (ص) در متن جامعه اسلامی و حتی در جنگ‌ها مانند حضور حضرت خدیجه ام‌المومنین و بانو ام سلمه (واقعی ۱۴۰۹: ج ۲ ص ۴۶۷)، مشارکت‌های اجتماعی حضرت فاطمه الزهرا علیهاالسلام (طبرسی، ۱۴۰۳: ج ۱، ص ۹۸)، مشارکت خواهران، دختران و همسران معصومین همچون امام حسین علیه‌السلام در عرصه کربلا (الدینوری، ۱۳۷۶: ج ۱، ص ۲۲۸)، قافله‌سالاری حضرت معصومه س در حرکت به سمت طوس (عاملی، ۱۴۰۰: ج ۱، ص ۴۲۸) به‌ویژه بدون ضرورت برای خروج از منزل در اکثر موارد مذکور، نه‌تنها با استحباب حبس و جلوس زن در خانه تطابق ندارد، بلکه مخالفتی آشکار دارند.

لذا می‌توان گفت: «حکم اولی و اصلی اسلام اباحه‌ی حضور اجتماعی زن است. این حکم ناظر به شرایط عادی است و مانند سایر احکام شرعی در شرایط ثانوی تغییر می‌یابد. از این منظر، روایات خانه‌نشینی زن ناظر به شرایط ثانوی دوران صدور است. مبتنی بر این تحلیل، ماندن در خانه یا حضور در جامعه فی‌نفسه ارزش محسوب نمی‌شود و به اقتضای جهات ثانوی، هر یک از این دو به‌حکم دیگری تغییر می‌یابد» (هدایت نیا، ۱۳۹۶: ۲۲). البته این اباحه مربوط به حضور اجتماعی است ولی در مورد مشارکت اجتماعی دلایل مستخرج از آیات و روایات ناظر بر لزوم مشارکت اجتماعی زنان هستند که به دو دسته عام و خاص تقسیم می‌شود: دسته اول آیات و روایاتی است که به‌صورت عام و با استفاده از ضمیر مذکر، اهتمام به امور جمعی را به‌عنوان یکی از وظایف الزامی هر مسلمانی اعم از زن و مرد تبیین نموده است. از جمله آیه «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» (حدید: ۲۵) که به‌طور عام هدف از بعثت انبیاء را، قیام به قسط و اجرای عدالت در جامعه معرفی نموده‌اند و به‌طور خاص اسلام تمام احکام خود را در قالب‌های اجتماعی ریخته و حقیقتاً روح اجتماع را به نهایت درجه‌ی امکان، در کالبد احکامش دمیده است (طباطبایی، ۱۳۷۸: ج ۴، ص ۱۴۸) مانند اینکه

شرط ایمان را حضور اجتماعی (نور: ۶۲) و شرط مسلمانی را اهتمام به امور مسلمانان (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۷۱، ص ۳۳۹) می‌داند. بنابراین با نظر به قاعده‌ی اشتراک در تکالیف (کاظمی خراسانی، ۱۴۰۹: ج ۳، ص ۱۲) مستفاد از ضمائر مذکر لزوم مشارکت اجتماعی را برای زنان نیز اثبات می‌نماید.

دسته دوم دلایلی است که به صورت خاص دلالت بر مشارکت اجتماعی زنان دارد. از جمله آیه ۷۱ سوره توبه «وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَيَطِيعُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ» که به صراحت بر لزوم مشارکت زنان مومن در اجتماع، پرداخته است؛ زیرا با توجه به گستره‌ی معنایی معروف و منکر، از مصادیق اتم حضور اجتماعی شمرده می‌شود؛ یعنی مؤمنین و مؤمنات در حفظ مجموعه‌ی نظام اجتماعی همه سهیم و شریک‌اند؛ زن را استثناء نکرده است. مسئولیت اداری جامعه‌ی اسلامی و پیشرفت جامعه‌ی اسلامی بر دوش همه است؛ بر دوش زن، بر دوش مرد؛ هر کدامی به نحوی برحسب توانایی‌های خودشان (حسینی الخامنه‌ای، ۱۳۸۶/۰۴/۱۳)، حتی اگر از اقامه‌ی نماز و پرداخت زکات، به عنوان مشارکت اجتماعی چشم‌پوشی شود.

جمع‌بندی پاسخ به پرسش اول

پس آنچه صحیح به نظر می‌رسد ضرورت مشارکت اجتماعی برای زنان همانند مردان است و بایستی توانمندسازی صحیح زنان در راستای انجام وظایف اجتماعی و پرداختن به دیگر تکالیف فردی و خانوادگی صورت گیرد، نه حذف صورت مسئله و محروم نمودن جامعه اسلامی از نیمی از اعضا و مشغول سازی نیروی عظیم زنان به امور جاهلی و تجملات دنیوی. علاوه بر اینکه حتی در مورد عدم حضور اجتماعی نیز می‌توان پیامدهایی پیش‌بینی نمود که «ای بسا ممکن است، خانه‌نشینی برای زنان نسبت به جامعه‌پذیری و حضور اجتماعی ضابطه‌مند آسیب‌های بیشتری داشته باشد» (هدایت‌نیا، ۱۳۹۶: ۱۹)، البته با توجه به اینکه اساس تشریح احکام اسلامی بر تفاوت‌های جسمی و روحی زن و مرد که در قرآن کریم و مطالعات روانشناسی و زیست‌شناسی اثبات شده است (فتاحی زاده و افسردیر، ۱۳۹۳: ۲۹)؛ مصادیق مشارکت ضروری برای زن و مرد نیز متفاوت است و در مجال دیگری باید بررسی شود.

پرسش دوم

چالش‌ها و مشکلات توانمندسازی اجتماعی زنان در قرآن و روایات چیست؟

با توجه به تبیین مفهوم توانمندسازی، آگاهی بخشی از اهداف، توانایی‌ها و ایجاد زمینه‌ی مناسب برای رساندن به اهداف، توانمندسازی زنان برای مشارکت اجتماعی در پارادایم توحیدی، بر مبنای آیات و روایات دارای چالش‌هایی در سه بعد فردی، خانوادگی و اجتماعی است.

چالش‌های فردی توانمندسازی اجتماعی زنان

قرآن کریم و روایات اسلامی چالش‌های فردی توانمندسازی اجتماعی را زنان تبیین کرده‌اند که منظور از این چالش‌ها، مشکلات فردی زنان است که مانع مشارکت اجتماعی، در پارادایم توحیدی است.

تمایلات نفسانی و دنیادوستی

با توجه به آیات قرآن کریم انسان فارغ از جنسیت، با وجود فطرت خداجو، تمایل به بدی «ان النفس لاماره بالسوء» (یوسف: ۵۳) و گرایشات دنیوی «زین للناس حب الشهوات» (آل عمران: ۱۴) دارد. به ویژه در خصوص زنان، اشاره به چالش تمایل نفس به تبرج به عنوان مانعی مهم در مشارکت اجتماعی زنان در پارادایم خدامحور دارد. لذا در صورت عدم امکان کنترل میل جلب توجه از حضور اجتماعی زنان نهی نموده است «ولا تبرجن التبرج الجاهلیه الاولى» (احزاب: ۳۳) زیرا بر زنان لازم است با بهره‌گیری از استعدادهای انسانی و عقلانی خویش در جهت حرکت توحیدی و فارغ از جاذبه‌های جنسیتی خویش به مشارکت اجتماعی بپردازند.

دنیا دوستی نیز از موانع گرایشات ایمانی و رفتارهای اجتماعی مبتنی بر ایمان، مانند جهاد در راه خدا برای انسان اعم از زن و مرد معرفی شده است (توبه: ۲۴)، علاوه بر آن دنیا طلبی و رفتارهای مبتنی بر ترجیح دنیا بر آخرت در خصوص زنان، مانند پرهیز از سرقت و روابط نامشروع، از مفاد بیعت اختصاصی حضرت رسول ص با زنان هستند (ممتحنه: ۱۲)، لذا دنیادوستی را مانع بیعت به عنوان مصداق آشکار مشارکت اجتماعی زنان معرفی کرده است؛ بنابراین به تصریح قرآن کریم، تمایلات نفسانی و دنیادوستی زنان به صورت خاص، مانع از مشارکت اجتماعی بر مبنای توحید و خدامحوری اوست.

پرهیز زنان از قبول مسئولیت اجتماعی (ضعف اعتقادی)

با نظر به این‌که مشارکت اجتماعی زنان نیاز و تکلیف فطری و تشریحی در رسیدن به تعالی نفسانی است، لذا از رسیدن به بلندای معرفت و نقش دقیق و مؤثر، در رساندن جوامع به تعالی نه تنها نهی نشده بلکه مورد مطالبه قرار گرفته‌اند. با این حال در بیشتر جوامع، حتی جوامع مسلمان، تربیت جنسیتی دختران در راستای تحقق حضور مؤثر آنان در جامعه نیست؛ آیه‌ای در قرآن کریم می‌تواند اشاره به این نوع تربیت داشته باشد «او من ینشاء فی الحلیه و هو فی الخصام غیر مبین» (زخرف: ۱۸). در مورد این آیه شریفه دو احتمال مطرح است که این آیه سخن خداوند است یا سخن مشرکین را بیان کرده است (قرشی، ۱۴۱۲: ج ۲، ص ۲۵۵)، برخی تفاسیر این آیه را سخن الهی در مورد زنان و بیان واقع، ذکر نموده (طباطبایی، ۱۳۷۸: ج ۱۸، ص ۱۳۴)، برخی سخن الهی در نگاه مشرکین به زنان تفسیر نموده‌اند (امین، ۱۳۹۶: ج ۱۲، ص ۱۲)، اگرچه برخی این صفات را برای زن نه تنها نقص بلکه حسن دانسته‌اند که در جهت وظایف همسری و مادری در زن نهاده شده است (جوادی آملی، 1394/10/06). آنچه مسلم است در هر حالت کلمه «ینشاء» در کتب لغت به پرورش یافتن و تربیت شدن (ابن جرزی، ۱۳۶۷: ج ۵، ص ۵۲) معنا شده است، لذا بر فرض هم که سخن الهی در نکوهش زنان باشد، انتقاد از تربیت دختران است نه انتقاد از ذات و خلقت خداوند متعال.

در حقیقت با نگاه ابزار زینتی به زنان، چه در جاهلیت اولی و چه مدرن، زنان به این باور رسیده‌اند که نه تنها نباید در تمدن سازی و پیشرفت جامعه حرکت نمایند؛ بلکه در صورت مشارکت، ناتوان از فعالیت مفید خواهند بود و تنها با ارائه جاذبه‌های جنسیتی خویش می‌توانند در عرصه‌ی جامعه حضور داشته باشند؛ بنابراین هرگاه مبنای فکری زنان بر عدم لزوم فعالیت اجتماعی بنا نهاده شده باشد و شرکت در فعالیت‌های اجتماعی فضیلتی برای زن در الگوی زن مطلوب محسوب نشود و برخلاف نگاه اسلامی، در برخی اندیشه‌های متحجرانه در ذهن

زنان استوار باشد، چه انگیزه‌ای می‌تواند زنان را از زندگی روزمره رها نماید و آن چنان که اسلام می‌خواهد زن تمدن ساز تربیت نکند؟

خود کمتر پنداری زنان (ضعف شخصیتی)

خصائص و ویژگی‌های زنانه در پیشرفت جامعه و تعالی انسانیت لازم و ضروری است؛ اما زنان اغلب، توانایی‌های خویش مانند احساسات و عواطف را با دیده‌ی تحقیر و به‌عنوان نقاط ضعف می‌نگرند و از همین روست که حرکت جنبش‌های زنانه در تلاش‌اند تا با به دست آوردن روحیات مردانه، به قدرت و جایگاه مردان دست یابند (تانگ، ۱۳۹۸: ص ۴۲)، خود کمتر پنداری زنان در تفسیر قرآن کریم، در شان نزول دو آیه‌ی شریفه مطرح شده سوره آل عمران آیه ۱۹۵ و سوره احزاب آیه ۳۵ از ام سلمه روایت شده که پرسید: «یا رسول الله ذکر الله الرجاء فی القرآن بخیر أفضیا خیر نذکر به: یا رسول الله خداوند در قرآن از مردان به خیر و نیکی یاد می‌کند آیا در ما خیری نیست که به آن یاد شویم؟» (طبرسی، ۱۳۷۵: ج ۵، ص ۱۲۵) که در جواب این آیاتی در برابری صفات و فضایل انسانی میان زن و مرد نازل گردید.

لحاظ شرایط خاص جسمانی عادت ماهیانه و بارداری

یکی از چالش‌های فردی زنان در مشارکت اجتماعی از دیدگاه قرآن کریم دوران حیض و بارداری زنان است. در آیات حیض به عنوان اذیتی برای زنان «قل هو اذی» (بقره: ۲۲۲) و همچنین بارداری، دوران سختی و مشقت برای مادر «حملته امه کرها و وضعته کرها» (احقاف: ۱۵) تبیین شده است در حالی که این مسائل قسمتی از عمر زن و به‌خصوص سال‌های جوانی او را دربر می‌گیرد.

چالش‌های خانوادگی توانمندسازی اجتماعی زنان

برخی مسائلی که زنان در نقش‌های خانوادگی پیش رو دارند، موانعی برای حضور تمدن ساز زنان در عرصه‌ی جامعه به شمار می‌روند که قرآن و روایات اسلامی با رویکرد انتقادی آن‌ها را مطرح نموده‌اند. قرآن کریم با تقبیح قتل فرزندان دختر در رسوم جاهلی، ارزش‌های انسانی را در زن و مرد به‌صورت مشترک بارها متذکر می‌شود. جامعه جاهلی چون زنان را عاجز از منفعت رسانی اقتصادی یا نظامی در اجتماع قلمداد می‌نمود، حیات دختران را بر نمی‌تافت. همچنین پیامبر (ص) در روایتی نسبت به مراقبت بر عدم فرودستی جایگاه دختر در خانواده هشدار فرمودند: هرکس دختری داشته باشد که او را تبه نسازد و خوارش نکند و پسرش را بر وی برتری ندهد، خدا او را به بهشت می‌برد (نوری، ۱۴۰۸: ج ۱۵، ص ۱۱۸)، در اغلب خانواده‌های سنتی در حالی فرزند ذکور برای نقش‌های اجتماعی آماده می‌شود، که دختران تنها برای فریبایی و جلب توجه تربیت می‌شوند و در بهترین حالت صرفاً نقش‌های همسری و مادری مورد توجه در تربیت قرار می‌گیرند که البته بایستی مورد آموزش جدی قرار گیرند؛ ولی تربیت دختران برای حضور اجتماعی موثر، آن چنان که مورد نظر دین مبین اسلام است، مغفول مانده است. در خانواده‌های امروزی و مدرن نیز اگر دختران برای فعالیت اجتماعی تربیت می‌گردند تنها رسیدن به استقلال مالی و خارج شدن از سلطه‌ی مردان به‌عنوان هدف تبیین می‌شود. این در حالی است که

آنچه در اندیشه‌ی توحیدی به‌عنوان تکلیف همسان بر عهده‌ی زنان و مردان مسلمان نهاده شده، مشارکت اجتماعی در جهت اعتلای کلمه‌ی توحید در جهان بشریت است.

عدم تبیین صحیح قلمرو و اختیارات شوهر و در نتیجه تحمیل وظایفی خارج از تکالیف شرعی بر زن به‌عنوان همسر، از چالش‌های مشارکت اجتماعی زنان شمرده می‌شود. در آیه «و لاتعضلوهن لتذهبوا ببعض ما اتیموهن» (نساء: ۱۹) واژه‌ی «عضل» به معنای حبس و در تنگنا قرار دادن است (طبرسی، ۱۳۷۵: ج ۱، ص ۵۷۰)، لذا این آیه‌ی شریفه از تنگ گرفتن بر زنان نهی می‌کند، حال این تنگ گرفتن به هر نحوی که باشد (طباطبایی، ۱۳۷۸: ج ۴، ص ۴۰۴). از طرفی هم چنان که در جاهلیت اولی زنان به‌عنوان مایملک مرد به ارث برده می‌شد «یا ایها الذین آمنوا لا یجللکم ان ترثوا النساء کرها» (نساء: ۱۹) این تصور همیشه وجود داشته که زنان در جایگاه همسری به‌عنوان دارایی و یا زیردست مرد محسوب می‌گردند. لذا پیامبر اعظم (ص) هم چنان که رعایت حقوق شوهران به زنان را توصیه اکید می‌فرمودند، به پرهیز شوهران از آزار زنان و حقوق آنان نیز توجه می‌نمودند: «برادرم جبرئیل آنقدر سفارش زن‌ها را کرد، که تصور کردم مرد حق ندارد اف به او بگوید اَخْبِرْنِی اَخِی جَبْرئیلَ وَ لَمْ یَزَلْ یُوصِیْنِی بِالنِّسَاءِ حَتَّی ظَنَنْتُ اَنْ لَا یَجِلَّ لِزَوْجِهَا اَنْ یَقُولَ لَهَا اَفُّ...» (نوری، ۱۴۰۸: ج ۱۴، ص ۲۵۲) پس قرآن کریم و روایات اسلامی با نهی از سختگیری بر زنان از این مشکل در عرصه‌ی خانواده نهی نموده است.

جایگاه مادری حتی بعد از دوران حمل و شیردهی، وظایف سنگینی برای زن افزوده نموده که جمع آن‌ها با فعالیت اجتماعی امری مشکل و دور از ذهن محسوب می‌گردند. شریعت اسلام با به رسمیت شناختن وظایف خطیر مادری، هزینه‌های زندگی مادر و فرزندش را به پدران واگذار نموده است. اهمیت نقش مادر در تربیت نسل، تاثیر روحیات مادر بر فرزندان، تکالیف مادر در تعلیم و تربیت از وظایف مادری شمرده می‌شوند. این مسئولیت که در برخی موارد قابل جمع با پذیرش مسئولیت‌های اجتماعی نیست، می‌تواند به‌عنوان یکی از چالش‌های مشارکت اجتماعی زنان شمرده شود.

چالش‌های اجتماعی توانمندسازی اجتماعی زنان

مشکلاتی که قرآن کریم و روایات اسلامی در توانمندسازی زنان در عرصه اجتماعی بیان نموده‌اند، در چند محور قابل بررسی است؛ مانند تحقیر شخصیت و شعور زنان، نادیده انگاری لزوم حضور اجتماعی زنان و اختلاط و عدم رعایت حریم زن و مرد.

تحقیر جنسیت زنان در حضور اجتماعی

قرآن کریم با به رسمیت شناختن مشارکت اجتماعی زنان مهاجر، «فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ اَنِّی لَا اُضِیْعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰی» (آل عمران: ۱۹۵). بر این تفکر که زنان در حضور اجتماعی با مردان متفاوت و از شأنیت کمتری برخوردار هستند، انتقاد نموده و تبیین می‌فرماید همچنان که مردان نسبت به اعمال خویش اعم از هجرت و قتال ماجورند، زنان هم اجرشان ضایع نمی‌شود زیرا که «بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ» (همان)، در شان نزول این آیه شریفه در طرق شیعه (فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ج ۱، ص ۴۱۰) و اهل سنت (طبری، ۱۴۱۲: ج ۴، ص ۱۴۳) تصریح به پاداش هجرت زنان شده است.

نادیده‌انگاری لزوم حضور اجتماعی زنان

در تفسیر فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُنَّ شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا (نساء: ۱۹) آقای جوادی آملی با تسری حکم از روابط خانوادگی به روابط اجتماعی، نادیده‌انگاری مردان برای حضور زنان در اجتماع را مورد مذمت قرآن کریم قرار داده است. اگر ناخوشایند می‌دانید که زنان در مجامعتان حاضر شوند، ممکن است در این امر ناپسند (حضور اجتماعی زنان) خداوند برای شما خیر کثیری نهاده باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۵: ۳۹۴).

اختلاط و عدم رعایت حریم زن و مرد

دیگر از چالش‌های توانمندسازی اجتماعی زنان وجود اختلاط و عدم رعایت حریم میان زنان و مردان است؛ که علاوه بر شکسته شدن حدود الهی سبب آسیب‌پذیری و آسیب‌رسانی جامعه زنان و مردان است و نتیجه عمده و اصلی آن ایجاد ممانعت از حضور به موقع و تاثیرگذار زنان متعهد در اجتماع است. قرآن کریم عدم توجه به لزوم رعایت حریم در حضور اجتماعی زنان را در حرکت دختران شعیب به تصویر می‌کشد. «وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّةً مِنَ النَّاسِ يَسْتَأْذِنُونَ وَوَجَدَ مِنْ دُونِهِمْ امْرَأَتَيْنِ تَذُودَانِ قَالَ مَا خَطْبُكُمَا قَالَتَا لَا نَسْقِي حَتَّىٰ يَصْدِرَ الرَّعَاءُ» (قصص: ۲۳) در جامعه‌ای که حقوق زن در فعالیت اجتماعی، تمهیدی برای رعایت حدود الهی اندیشیده نشده، لذا زنان با حیا مورد ظلم مردان واقع شده‌اند و پیامبر الهی به مدد تامین حقوق زنان برمی‌خیزد (طباطبایی، ۱۳۷۸: ج ۱۶، ص ۳۴) در روایات اسلامی با تعبیر «حدیث النساء» (حرعاملی، ۱۴۰۹: ج ۱۴، ص ۱۴۳) از اختلاط زن و مرد نهی شده است.

جمع‌بندی پاسخ به پرسش دوم

منابع اسلامی مشکلاتی که سبب عدم توانایی زنان در مشارکت اجتماعی است را بیان نموده‌اند که می‌توان در سه عرصه فردی، خانوادگی و اجتماعی تقسیم‌بندی نمود. در هر حیطه مشکلات و چالش‌هایی وجود دارند که با شناخت آن‌ها، توانمندسازی زنان در مشارکت اجتماعی امکان بیشتری خواهد داشت.

پرسش سوم

راهکارهای توانمندسازی اجتماعی زنان در قرآن و روایات چیست؟

تبیین هدف صحیح از حضور اجتماعی زنان

هم چنان که در حکم فعالیت اجتماعی زن، منتفح گردید؛ مشارکت اجتماعی از باب اهتمام به امور جامعه مسلمین بر مرد و زن ضرورت دارد (کلینی، ۱۳۶۷: ج ۲، ص ۱۶۴، ح ۵)، با این نگاه تکلیف محور، زن نه به تفریح یا احقاق حق خویش، بلکه به عنوان حق الهی به حضور و مشارکت اجتماعی می‌نگرد. لذا از چالش‌های فردی چون خود ضعیف‌پنداری و رویگردانی از قبول مسئولیت اجتماعی، به دور خواهد ماند و چون «لایکلف الله نفسا الا وسعها» (بقره: ۲۸۶) در دورانی که با ضعف جسمانی ناشی از ویژگی‌های خاص زنانه، مواجه می‌شود با در نظر گرفتن قاعده لا حرج و لا ضرر، خود را در تنگنا ندیده و شرایط را به خوبی مدیریت می‌کند.

سمیه اولین شهید مسلمان، اگر ندای توحید را در سینه حبس می نمود و در جامعه به عنوان مشارکت اجتماعی توحیدی ابراز نمی نمود، توجیهی برای شهادتش نبود. بلکه حرکت وی منطبق بر دعوت پیامبر عظیم الشان اسلام، اقامه توحید در جامعه بوده است؛ بنابراین هرگاه هدف از حضور اجتماعی به درستی تبیین شود، هیچ مانعی حتی مخاطرات جانی، نمی تواند زنان را از مشارکت اجتماعی باز دارد.

تبیین ارزش های وجودی زنان

در آیه ۳۵ احزاب «إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ...» با ذکر اوصاف همسان برای مردان و زنان، توهم جنس دوم بودن زن را باطل نموده و بر قابلیت های برابر مردان و زنان در رسیدن به کمال انسانی تصریح می کند ولی به همین مقدار اکتفا نکرده است. بلکه در مرتبه ای بالاتر قرآن کریم با توجه دادن به تمایز وجودی زنان از مردان، برای وجود زنان ارزش گذاری نموده است؛ «وَأَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنثَى» (آل عمران: ۳۶)، با وجود اختلاف مفسران، نظر صحیح تر به استناد تفسیر بانو امین (امین، ۱۳۶۱: ج ۳، ص ۱۰۱) و علامه طباطبائی (طباطبائی، ۱۳۷۸: ج ۳، ص ۲۶۹)، این است که این جمله، کلام خدا است. از این رو بیان شده است که زنانی در عالم پدید گردیده اند که به مراتب بهتر از بسیاری از مردها بوده و هستند. (امین، ۱۳۶۱: ج ۱۲، ص ۱۲)؛ همچنین روایاتی که به ارزش های وجودی دختران را برای خانواده بیان می فرمایند از شمار خارج است و حتی تعبیر «ابالبنات» برای وجود مقدس پیامبر اسلام در لسان ائمه دیگر موجود است (حر عاملی، ۱۴۰۹: ج ۱۵، ص ۱۰۲). به خوبی دلالت بر ارزش گذاری شریعت برای شخصیت زنان دارند. از این رو چالش هایی چون خود کمتری پنداری زنان و نگاه فرودست به زنان مرتفع می شود.

ارائه ی الگوی زنانه در سمت مدیریت

در راستای رفع چالش هایی چون نادیده انگاری لزوم حضور اجتماعی زن، ارائه ی الگوی زنانه در سمت مدیریت به عنوان راهکار برای توانمندسازی اجتماعی زنان محسوب می شود. به عنوان نمونه در قرآن کریم بالقیس به عنوان یک زن در بالاترین مقام یک سرزمین معرفی می شود که باتدبیرش نه تنها قوم خویش را از جنگ و فساد نجات می دهد بلکه خود را به هدایت می رساند (نمل: ۲۰-۴۴) و در روایات نیز حضرت زینب (ص) در جایگاه مدیریت بعد از حماسه ی کربلا به عنوان الگوی زنان در عرصه ی اجتماع حتی با شرایط بحرانی معرفی می شود (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۲۸/ ۵۷).

تبیین حقوق و تکالیف زن در خانواده

حقوق و تکالیف زن در نقش های همسری، مادری و فرزندگی در صورت عدم تبیین صحیح از موانع حضور اجتماعی زنان محسوب می شود. قرآن کریم با وضع قواعدی به عنوان حاکم بر برخی احکام خانواده، وسعت اختیارات بر علیه زن را محدود نموده است. تحدید شمول قوامیت (نساء: ۳۴)؛ با حاکمیت اصولی چون اصل معاشرت به معروف (نساء: ۱۹)، برجسته سازی قداست مادری با اطاعت مادون شرک (احقاف: ۱۵)، بیان

راهکارهای رفع نشوز زوج (نساء: ۱۲۸) یا زوجه (نساء: ۳۴)، تصریح بر استقلال مالی زنان (نساء: ۳۲)، از نمونه‌های تبیین حقوق و تکالیف زن در نقش‌های خانوادگی به شمار می‌روند.

یکی از اعتراضات عمر بن خطاب به حضرت رسول‌الله صلی‌الله‌علیه‌وآله در مورد آزادی‌های اعطا شده توسط اسلام به زنان نه تنها در بیت نبوی، بلکه در شهر مدینه یعنی مرکز حکومت اسلامی است (ترمذی، ۱۴۱۹: ۱۰/۹۰). این روایات نشان از نگاه متعالی اسلام به زن و آزادسازی او از بردگی و بندگی مردان چه در حوزه‌ی خانواده و چه حوزه‌ی اجتماع است. این که اذن خروج از منزل در جهت حفظ منافع خانواده به مردان داده شده، سبب شده برخی مانند اندیشه‌های جاهلی و فارغ از آموزه‌های قرآنی چون «و» عاشروهن بالمعروف تکالیفی خارج از محدوده‌ی شریعت برای زنان در محیط خانواده تحت عنوان ولایت بر زن، جعل می‌کنند. لذا در لزوم و ضرورت مشارکت اجتماعی زنان، توسط برخی فقها (امام خمینی^۱ و آیت‌الله خامنه‌ای^۲) باید جایگاه اذن پدر و شوهر در ممانعت از فعالیت اجتماعی زن منقح شود. با توجه به قول مشهور فقها مبنی بر اطلاق اناطه‌ی اذن زوج برای خروج زوجه از منزل، در نگاه توحیدی و تکلیف محور، مشارکت اجتماعی زن وقتی به ایجاد تمدن نوین اسلامی منجر می‌شود که، آسیبی به روابط زوجین وارد نسازد و با حق شوهر منافات نداشته باشد.

تبیین مرزهای آسیب‌رسانی و آسیب‌پذیری

گاهی تنها راهکار برای توانمندسازی اجتماعی زنان در منظر دینی، رعایت مرز آسیب‌های اجتماعی تبیین می‌شود. این حدود هم چنان که مرزهای در معرض آسیب قرار گرفتن زنان را بیان نموده، موضعی را که حضور زنان برای اجتماع آسیب‌زا می‌شود را نیز در برگرفته است. اهمیت این مبحث تا جایی است که از نقش‌های زنان الگو در قرآن و اسلام به نقش‌های پنهان با تاثیرگذاری بیشتر، تعبیر شده و حتی مخاطب قرآن در صیغه غایب با زنان را به نوعی برای القای این نقش به آنان و آموزش انسان‌ها در پاسداشت نقش پنهان زنان بیان نموده تا بر حرمت آنان افزوده شود (روحانی مشهدی، ۱۳۹۳: ۷).

قرآن کریم با به رسمیت شناختن حضور اجتماعی زنان، مردان و زنان مسلمان را از هرگونه نگاه خیره به نامحرم نهی می‌فرماید (نور: ۳۰ و ۳۱)^۳ که در واقع از مهم‌ترین مرزهای آسیب‌پذیری انسان‌ها در جامعه به شمار می‌رود.

با بیان انواع حجاب در قرآن کریم از هرگونه مقدمه سازی برای رفتار خلاف عفت در جامعه، پیشگیری به عمل آمده است. حجاب کلام «فلا تخضعن بالقول» (احزاب: ۳۲)، حجاب اندام «یدنین علیهن من جلابیهن» (احزاب: ۵۹). حجاب سر و گردن «ولیضربن بخمرهن علی جیوبهن» حجاب حرکات «ولایضربن بارجلهن» حجاب زینت «ولایبدین زینتهن» (نور: ۳۱)، انواع حجاب تصریح شده در قرآن کریم هستند. در نهایت به همین

^۱ «همان‌طوری که مردها باید در امور سیاسی دخالت کنند و جامعه خودشان را حفظ کنند، زن‌ها هم باید دخالت کنند و جامعه را حفظ کنند» (امام خمینی ج ۱۸ ص ۴۰۳).

^۲ «من اصبح لا یهتّم بامور المسلمین فلیس بمسلم»، مخصوص مردان نیست: زنان هم باید به امور مسلمانان و جامعه‌ی اسلامی و امور جهان اسلام و همه‌ی مسائلی که در دنیا می‌گذرد، احساس مسؤولیت کنند و اهتمام نمایند؛ چون وظیفه‌ی اسلامی است (حسینی الخامنه‌ای، ۲۰/۱۲/۱۳۷۵).

مقدار اکتفا نکرده و رفتارهای زیاده طلبانه در جامعه با تعیین مجازات سخت و سنگین به شدت تقبیح شده است (نور: ۲) تا جامعه اسلامی با ضمانت اجرایی لازم در سوء استفاده از حضور زنان قادر به حفظ کرامت انسانی زن باشد. در واقع این محدودیت‌ها و مجازات‌ها به عدم استفاده از وجوه غیرانسانی زن در جامعه تشریح شده تا زنان فارغ از نگاه جنسیتی بر طبق ارزش‌های واقعی انسانی فعالیت نمایند.

لزوم اتخاذ حیا و حریم در روابط اجتماعی با نوع حرکت دختران شعیب به تصویر کشیده شده «تمشی علی استحیاء» (قصص: ۲۴)، لذا فضیلت حضور در اجتماع و مشارکت اجتماعی زنان نباید منجر به اختلاط زنان و مردان شود و پیامبر اعظم (ص) با لحنی راهکارگرایانه برای حضور زنان اختصاص ورودی جداگانه به مسجد را برای رفع چالش اختلاط بیان فرمودند «لَوْ تَرَكْنَا هَذَا الْبَابَ لِلنِّسَاءِ» (کلینی، ۱۳۶۷: ج ۶، ص ۶) فقها به همین مناسبت فتوا می‌دهند که اختلاط مردان و زنان مکروه است (مطهری، ۱۳۸۳: ج ۱۹، ص ۵۴۶) البته این کراهت مترتب بر عدم مفسده است و در صورت مفسده تمامی فقها حکم به حرمت داده‌اند (موسوی خمینی: ۱۳۹۲، ج ۸، ص ۴۹۶).

توانمندسازی در شناخت اولویت‌ها

قرآن کریم و روایات اسلامی با توجه به جایگاه بی‌نظیر خانواده در تعالی فرد و جامعه، نقش زنان در همسری «فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ» (نساء: ۳۴) و مادری «حَمَلَتْهُ أُمُّ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا وَحَمَلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا» (احقاف: ۱۵) را بسیار ارزشمند معرفی نموده است و بنا بر تفسیر صحیحی از روایت «مسجدالمراه بیتها» (صدوق، ۱۴۰۳: ج ۱، ص ۳۷۴) تعالی زن از مبدا خانه راه، بهترین و مهم‌ترین مسیر برای زنان تبیین نموده است. لذا به نظر می‌رسد در تراحم میان وظایف زن در بعد خانوادگی و اجتماعی اولویت را به همسری و مادری می‌دهد. درعین حال با به تصویر کشیدن الگویی چون فاطمه الزهرا «س» که در تراحم میان مادری و دفاع از استقرار حکومت اسلامی با فدا نمودن فرزند، جان خویش را هم به خطر انداخت. زیرا در حالی که دفاع پرداخت که علم به قصد دشمنان داشت. فلقتیه فاطمه (رضی الله عنها) و قالت: الی این یابن الخطاب؟! أجتت لتحرق دارنا؟! قال: نعم، او یدخلوا فیما دخل فیہ الامّة» (الآلوسی البغدادی، ۱۴۱۵: ج ۳، ص ۱۲۴، ابوالفداء ۱۴۱۷: ج ۱، ص ۱۵۶).

هم چنین حضرت زینب (س) در تعیین اولویت میان، همسری و دفاع از ولایت که در حقیقت حرکت امام حسین علیه السلام، اعتراض به تشکیل حکومت غیر اسلامی است؛ اولویت برای یک زن مسلمان نه تنها همراهی با همسر نیست، بلکه فرزند هم در این مشارکت اجتماعی همراه می‌شود (مفید، ۱۴۱۳: ج ۲، ص ۱۲۵)، و لو که در این راه حیات دنیوی‌اش خاتمه یابد. بنابراین همواره چنین نیست که اولویت با نقش‌های خانوادگی زن باشد، بلکه گاهی مشارکت اجتماعی اهم از همسری و مادری می‌شود.

جمع‌بندی پاسخ به پرسش سوم

قرآن کریم و روایات اسلامی با شناخت صحیح مشکلات فرا روی زنان در مشارکت اجتماعی، راهکارهایی برای توانمندسازی صحیح زنان در رساندن به اهداف نظام آفرینش تبیین نموده است. در صورت کاربست این

راهکارهای دینی در ابعاد فردی، خانوادگی و اجتماعی، زنان برای مشارکت اجتماعی موثر و در واقع عمل به تکالیف الهی، توانا می‌گردند و در نتیجه جامعه اسلامی با بهره‌گیری از تمامی اعضایش به رشد و تعالی نزدیک می‌شود. نکته مهم در این راهکارها توجه به مبانی انسان‌شناختی اسلام و به رسمیت شناختن تفاوت‌های زن و مرد است.

یافته‌ها

با توجه به مفهوم مشارکت اجتماعی، توانمندسازی اجتماعی زنان در قرآن کریم و روایات اسلامی، صرفاً حضور فیزیکی در جامعه نیست، بلکه توانمندسازی در جهت هرگونه تاثیرگذاری بر روند جامعه و تمدن سازی است.

اغلب احکام اسلامی در قالب اجتماعی ریخته شده، لذا شرط مسلمانی انجام وظایف اجتماعی است، در این زمینه مرد و زن در وجوب مشارکت اجتماعی مساوی هستند، اگرچه مصادیق متفاوتی دارند. در تراحم میان تکالیف زن، توانمندسازی در شناخت اولویت‌ها، از مهم‌ترین راهکارها در منابع اسلامی است.

توجه به تمام ابعاد روحی، جسمی، فردی، خانوادگی و اجتماعی در مشارکت موثر و مطلوب زنان در نظام اجتماعی اسلام لحاظ شده است.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در آیات و روایات اسلامی، تمایلات نفسانی و دنیادوستی، ضعف اعتقادی، ضعف شخصیتی و لحاظ شرایط جسمانی زنان از چالش‌های فردی در مشارکت اجتماعی زنان محسوب می‌گردند. از سوی دیگر تراحم تکالیف و وظایف زنان در نقش‌های فرزند، همسری، مادری با تکالیف اجتماعی از چالش‌های خانوادگی مشارکت اجتماعی زنان شمرده شده‌اند. در اجتماع نیز تحقیر جنسیت زنان در حضور اجتماعی، نادیده انگاری لزوم حضور اجتماعی زنان، اختلاط و عدم رعایت حریم زن و مرد از چالش‌های زنان در اجتماع هستند که در قرآن کریم و روایات اسلامی به آن‌ها پرداخته شده است.

قرآن کریم و روایات اسلامی با تحدید مرزهای آسیب‌رسانی و آسیب‌پذیری زنان در اجتماع به ارائه راهکارهایی چون محدوده‌ی انواع حجاب، کنترل نگاه و تعیین مجازات‌های سنگین برای روابط خارج از ضوابط پرداخته است. هم‌چنین با تبیین هدف صحیح از حضور اجتماعی و ارزش‌های وجودی زنان از مشکلاتی چون ضعف شخصیتی و شرایط جسمانی خاص زنان راهکار نظری ارائه می‌فرمایند. معرفی الگوی زنانه در مدیریت توسط قرآن کریم و روایات اسلامی از راهکارهای توانمندسازی زنان محسوب می‌شود که چالش‌هایی چون تحقیر شخصیت زنان در اجتماع و نادیده انگاری مشارکت آنان را بهبود می‌بخشد. با تبیین جایگاه ارزشی زن در نقش‌های خانوادگی و بالبع مشخص نمودن حقوق و تکالیف زنان به‌ویژه در نقش همسری و بیان اصول حاکم بر خانواده، راهکار چالش‌های خانوادگی زنان مطرح شده است.

ملاحظات اخلاقی

رعایت اخلاق پژوهش: این مقاله حاصل رساله دکتری دانشکده اندیشه و معارف اسلامی دانشگاه تهران است.

حمایت مالی: مطالعه حاضر حاصل رساله دکتری دانشکده اندیشه و معارف اسلامی دانشگاه تهران بدون حمایت مالی انجام شده است.

سهم نویسندگان: نویسنده مسئول، ۵٪ و نویسنده سوم ۹۵٪ را بر عهده داشتند.

تضاد منافع: این پژوهش به طور مستقیم یا غیرمستقیم با هیچ اثر پژوهشی تعارض ندارد.

تشکر و قدردانی: از تمام کسانی که در این پژوهش به بنده همکاری نموده‌اند.

منابع فارسی

- قرآن کریم، ترجمه الهی قمشه‌ای (۱۳۷۴). انتشارات پیام عدالت، تهران.
- ابن اثیر حرزی، مجدالدین. (۱۳۶۷). ق ۳، اسماعیلیان (لینک)
- ابوالفداء، اسماعیل بن علی. (۱۴۱۷). تاریخ ابی الفداء. بیروت: دار المعرفة.
- الآلوسی البغدادی، العلامة ابی الفضل شهاب الدین السید محمود، (۱۴۱۵). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم والسبع المثانی، بیروت: دار احیاء التراث العربی
- الترمذی، محمد بن عیسی. (۱۴۱۹). الجامع الصحیح و هو سنن الترمذی. تحقیق: شاکر، احمد محمد، دارالحديث، قاهره
- الحر العاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹). وسائل الشیعة. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام)
- الدینوری، ابن قتیبہ. (۱۳۷۳). الأخبار الطوال. قم: منشورات الشریف الرضی. چاپ اول (لینک)
- العاملی، جعفر مرتضی. (۱۴۰۰). الحیاة السیاسیة للإمام الرضا جماعۃ المدرسین فی الحوزة العلمیة. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- امین، نصرت بیگم. (۱۳۶۱). مخزن العرفان در تفسیر قرآن. تهران، نهضت زنان مسلمان (لینک)
- تاج الدین، محمدباقر و رحمتی والا، لیلی. (۱۳۹۳). رسانه ملی و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار (مورد مطالعه: زنان سرپرست خانوار منطقه ۱۸ تهران). مطالعات راهبردی زنان (کتاب زنان سابق) ۱۷ (لینک)
- تانگ، رزمزی. (۱۳۹۸). نقد و نظر: درآمدی جامع بر نظریه‌های فمینیستی. ترجمه: منیژه نجم عراقی، تهران: نشر نی.
- ثعلبی، احمد بن محمد. (۱۴۲۲). الکشف و البیان المعروف تفسیر الثعلبی. بیروت: دار احیاء التراث العربی
- جصاص، احمد بن علی. (۱۴۰۵). احکام القرآن. بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ اول. (لینک)
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰) تسنیم، قم، اسراء. چاپ ۱ (لینک)
- (۱۳۸۵). زن در آئینه جلال و جمال. قم: اسراء، چاپ پنجم.
- روحانی مشهدی، فرزانه. (۱۳۹۳). نقش اجتماعی زنان در مقایسه با مردان: از نگاه قرآن و روایات. زن در فرهنگ و هنر، ۶ (۴)، 445-460. 10.22059/jwica.2014.56019. (لینک)
- سن، آمارتیا کومار. (۱۳۸۳). توسعه یعنی آزادی. ترجمه محمد سعید نوری نائینی، تهران: نی.
- صدوق، محمد بن علی. (۱۴۱۳) من لا یحضره الفقیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی. چاپ دوم.
- صفاریان، محسن و مرادی، علی. (۱۳۹۸). شناخت عوامل اقتصادی اجتماعی مرتبط با عاملیت زنان در جامعه: مورد مطالعه شهر کرمانشاه. مطالعات زن و خانواده. doi: ۱۹۲-۱۵۳، (۳)۷ .
- 10.22051/jwfs.2020.22580.1888 (لینک)
- طباطبائی، محمدحسین. (۱۳۷۸). تفسیر المیزان. مترجم: موسوی همدانی. سیدمحمد باقر، قم: انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

- Al-Dīniwārī, I. Q. (1994). *Al-Akhhār al-Tiwāl*. Qom: Al-Sharif Al-Radī Publications. (Text in Persian) ([link](#))
- Al-Hurr al-‘Āmilī, M. H. (1409 AH). *Wasā'il al-Shī'a*. Qom: Āl al-Bayt (AS) Institute. (Text in Persian)
- Al-Tirmidhī, M. I. (1419 AH). *Al-Jāmi' Al-Sahīh wa Huwa Sunan alTirmidhī* (Ahmad Muhammad Shakir, ed.). Cairo: Dar al-Hadith. (Text in Persian)
- Ālūsī Al-Baghdādī, Sh. M. (1415 AH). *Rawh al-Ma'ānī fī Tafsīr al-Qur'an al-'Azīm wal-Sab' al-Mathānī*. Beirut: Dar 'Ihyā' al-Turāth al-'Arabī. (Text in Persian)
- Amīn, N. B. (1982). *Mkhzan al-'Irfān in the Interpretation of the Qur'an*. Tehran: Muslim Women Movement ([link](#)). (Text in Persian)
- Fattahizadeh, F., Afsardyr, H. (2014). Translation and Criticism of the Article Gender of the Leiden Encyclopedia of Quran Fatheeh. *Journal of Woman and Family Studies*, 2(2), 7-38. doi: 10.22051/jwfs.2015.1520 (text in Persian) ([link](#))
- Fayd Kāshānī, M. S. M. (1415 AH). *Tafsīr al-Sāfi* (Second ed.). Tehran: Sadr Library. (Text in Persian)
- Hedayatnia F. (2017). "Reflections on the theory of female housekeeping in Islamic jurisprudence." *Strategic Studies of Women (Women Book)* 19: 7-24. doi: 10.22095 / JWSS.2017.57622. ([link](#)) (Text in Persian)
- Ibn Athīr Jazarī, M. (1988). Qom: Esmaelian ([link](#)). (Text in Persian)
- Jassās, A. A. (1405 AH). *Ahkām al-Qur'an*. Beirut: Dar 'Ihyā' al-Turāth al-'Arabī. ([link](#)) (Text in Persian)
- Javādī Amoli, A. (2011). *Tasnīm Commentary*. Qom: Esra'. ([link](#)) (Text in Persian)
- (2006). *Woman in the Mirror of Glory and Beauty* (Fifth ed.). Qom: Esra'. (Text in Persian)
- Kāzemī Khorāsānī, M. A. (1403 AH). *Fawā'id al-'Usūl*. Qom: Islamic Publishing Institute. ([link](#)) (Text in Persian)
- Ketabi M. Yazd Khasti B. Farrokhi R. Zahra (2003). "Empowering women to participate in development." *Women's Research*, 1(7): 5-30. ([link](#)) (Text in Persian)
- Kulaynī M. Y. (1988). *Al-Furū' min Kāfi*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islāmīya. (Text in Persian)
- Lange S. (1993) "Criteria for Women's Empowerment; The Role of Women in Development." Tehran: Roshangaran.
- Majlisī M. B. (1403 AH). *Bihār al-Anwār* (Second ed). Beirut: Dar 'Ihyā' al-Turāth al-'Arabī. (Text in Persian)
- Makī bin Hamūsh (1429 AH). *Al-Hidāya ilā Bulūgh al-Nihāya*. United Arab Emirates: Al-Shareqah University. (Text in Persian)
- Motahari M. (2004). *Collected Works*. Tehran: Sadra. (Text in Persian)
- Mousavi Khomeini R. (2014). *Fatwās of Imam Khomeini*. Tehran: Imam Khomeini Publishing Institute. ([link](#))
- Mufīd M. M. (1413 AH). *Al-Irshād*. Qom: Sheikh Mufīd Congress.
- Muhammad ibn Mukrim ibn Ali A. F. (1414 AH). *Lisān al-'Arab* (Third ed.) Beirut: Dar Sādir. (Text in Persian)
- Nikouqadam M. Qolizadeh Amirabad M. Khoshnoodi A. (2018). "Investigating the effect of women's empowerment on the development of democracy." *Women in Development and Politics* 16(4), 621-640. doi: 10.22059 / jwdp.2019.263033.1007470 ([link](#))
- Nourī H. M. T. (1408 AH). *Mustadrak al-Wasā'il*. Beirut: Āl al-Bayt (AS) Institute. (Text in Persian)
- Qeysari, N. (2019). "Social participation; Meaning of a strategic concept." *NAJA Strategic Studies* 4(11), 31-59. doi: 411113982 ([link](#)) (Text in Persian)

- Rappaport, J. (1984). *Studies in empowerment: Introduction to the issue. "Prevention in Human Services,"*
- Rouhani Mashhadi, F. (2014). The social role of women compared with men from the perspective of Quran and hadith. *Journal of Woman in Culture Arts*, 6(4), 445-460. doi: 10.22059/jwica.2014.56019 (text in Persian) ([link](#))
- Sadūq, M. A. (1413 AH). *Man lā Yahduruh al-Faqīh* (Second ed.). Qom: Islamic Publications Office. (Text in Persian)
- safarian, M., moradi, A. (2019). Understanding of Socio economic factors related to women's agency: A Case Study of Kermanshah. *Journal of Woman and Family Studies*, 7(3), 153-192. doi: 10.22051/jwfs.2020.22580.1888 (text in Persian) ([link](#))
- Sen, A. K. (2004). *Development Means Freedom* (Mohammad Saeed Nouri Naeini, Trans.). Tehran: Ney.
- Simonsohn, U. (2020). Female conversion to islam: A sample analysis of medieval narratives of the prophetic age. *Mediterranean Historical Review*. doi.org/10.1080/09518967.2020.1741230 ([link](#))
- Tabarī, M. J. (1412 AH). *Jāmi' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'an*. Beirut: Dar Al-Ma'rifah. (Text in Persian)
- Tabātabā'ī, M. H. (1999). *Al-Mīzān Interpretation* (Seyed Mohammad Baqer Mousavi Hamedani, Trans.). Qom: Islamic Publications of Qom Seminary Teachers Association. (Text in Persian)
- Tabrisī, A. A. (1403 AH). *Al-Ihtijāj*. Mashhad: Morteza Publishing. (Text in Persian)
- Tabrisī, F. H. (1996). *Majma' al-bayān Interpretation* (Trans.). Tehran: Farahani. (Text in Persian)
- Tajoddin, M. B. & Rahmati Wala, L. (2014). "National Media and Empowerment of Women Who Are Responsible of House (Case Study: Women in District 18, Tehran)". *Strategic Studies of Women (Women's Book)*, 17 ([link](#)). (Text in Persian)
- Tha'labī, A. M. (1422 AH). *Al-Kashf wal-Bayān al-Ma'rūf bi Tafsīr al-Tha'labī*. Beirut: Dar 'Ihyā' al-Turāth al-'Arabī. (Text in Persian)
- Tong, R. (2019). *Critique: A Comprehensive Introduction to Feminist Theories* (Manijeh Najm Iraqi, Trans.). Tehran: Ney Publishing. (Text in Persian)
- Tūsī, A. J. M. H. (1414 AH). *Al-Amālī*. Qom: Dar al-Thaqāfa.
- (1407 AH). *Tahdhīb al-Ahkām*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islāmīya. ([link](#)) (Text in Persian)
- (1409 AH). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur'an*. Beirut: Dar 'Ihyā' al-Turāth al-'Arabī. ([link](#)) (Text in Persian)
- vajdi sis, F. (2017). Pathology Hadith Studies Area of Family. *Journal of Woman and Family Studies*, 5(1), 151-170. doi: 10.22051/jwfs.2017.9859.1144 (text in Persian) ([link](#))
- Wāqidī M. (1409 AH). *Al-Maghāzī*. Beirut: 'A'lamī. ([link](#)) (Text in Persian)

